

ĐOKO MAZALIĆ

KONZERVACIJA JEDNE STARE IKONE

Muzej Srp. prav. crkvene opštine u Sarajevu dobio je nedavno kao poklon od nepoznatog darodavca staru sliku na dasci koja je u kući darodavca služila kao ikona. Kako je bila sasvim potamnijela i oštećena od plamena svijeća i kandila koji su joj prisluživani, nije upotrebljavana u zad-

nje vrijeme u svoje svrhe i tako je došlo i do toga da se pokloni Staroj crkvi u Sarajevu, odnosno spomenutom muzeju.

Ljudi su, međutim, bili u nedoumici šta da urade s poklonjenom slikom, jer se na njoj nije ništa vidjelo, pa su pristali na moj prijedlog da

Sl. 1. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka, u toku probnog čišćenja. Zbirka Srp. pravosl. crkvene opštine u Sarajevu

izvršimo probno čišćenje čađave i nagorjele površine. Tako je došlo do toga da se izvrši u našoj radionici konzervatorski zahvat na spomenutoj slici, jer je probno čišćenje, koje je izvedeno samo laganim trljanjem alkoholom (86%) po dijelovima pozlate i manje važnim dijelovima pikturnalnog sloja, pokazalo da se može s izvjesnim uspjehom prići opštoj konzervaciji. Probim čišćenjem, naime, pojavile su se glave triju figura s oreolima, što je hrabrilo na dalji postupak (Sl. 1), pogotovo što se pretpostavljalo važnije otkriće.

Detaljnim pregledom slike ustanovio sam prije početka zahvata na skidanju prljavštine sa površine slike sljedeće:

Površina slikanog sloja bila je sva jako začađena od dima izgarajućeg ulja, jer je pod slikom ranije kroz dugo vrijeme vjerojatno gorio žižak jednog kandila. Usljed vrućine smekšao se smolasti lak kojim je pikturnalni sloj bio premazan te se tako čađ spajala s njim u crnu masu. Ikona je bila vjerovatno nagnuta prema kandilu, jer se vidi da je proces oštećavanja na taj način zahvatao uglavnom sredinu.

Pored toga još veću štetu nanosile su površini slike svijeće koje su pod njom povremeno paljene i isavijene od prejake topline dohvatale svojim plamenom njezinu površinu i izazivale izgaranje laka i boje koji su se pretvarali u krastavu zapečenu masu. Ta oštećenja vide se i na našoj slici 1, naročito po figurama Josifa i Marije (ovalne fleke). Osim navedenog, bio je vidljiv pod crnom površinom pikturnalnog sloja u sredini slike povećik oval s plastičnom konturom (Sl. 1), što je upućivalo na neko veće oštećenje od plamena svijeće, a ista takva oštećenja sa plastičnom konturom, osjećala su se pod prstom sa lijevog i desnog uspravnog kraja slike. Usto sam zapazio i pod čađavom površinom slikanog sloja da je taj sloj izvan nagorjelih mjesta negdje gladak pod prstom a negdje hrapav, što je upućivalo na eventualne ranije restauracije i opreznost pri zahvatu.

Zbog orijentacije stanja slikarije produženo je stoga čišćenje površine pikturnalnog sloja samo blažim alkoholom, kao što je započeto, pri čemu je došlo do novih zapažanja (Sl. 2).

Prvo što se moglo zapaziti bila je neka mješavina zapadne i istočne ikonografije, što je odmah pobuđivalo opravdanu pretpostavku o restauraciji prvobitne slike, jer Josif i Marija, kako su prikazani na našoj slici (Sl. 2) ne pripadaju nikako u okvir propisa za kompoziciju jednog Hristovog rođenja u pravoslavnoj ikonografiji, koje se na ovoj slici iščaurivalo u toku čišćenja (dijete Isus pred Madonom na slami pokriveno do vrata peonom), dok su s druge strane imali sa strane glava grčke natpise, a Isus znake $\theta - \omega - \nu$ u oreolu ($\theta \omega \nu$), što je običaj u pravoslavnoj ikonografiji. Drugo što se počelo zapažati je saznanje da oni ovali koji imaju plastičnu konturu leže pod pikturnalnim slojem današnje slike, što je jasan znak da je prvi slikar ove naše slike koristio neku staru

Sl. 2. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka, u toku probnog čišćenja. Pojavljuje se Isus drugog slikara. Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

sliku za izvođenje svoje. A i ta stara bila je već oštećena plamenom svijeća. Taj slikar bio je latinski ikonograf, dok je drugi bio pravoslavni, koji je izveo restauraciju ili prepravku slike na već tada vrlo potamnjeni pikturnalni sloj.

Oba slikara su bila jednakog prosječnog kvaliteta koji nosi sve karakteristike zanatske produkcije. Zvaćemo ih u daljem izlaganju »prvi« i »drugi«. Prvi zastupa ikonografiju zapadne škole a drugi ikonografiju istočne škole.

Pošto razblaženi alkohol nije mogao poslužiti za dalje skidanje tamne mase sa površine slike, upotrebio sam mješavanu alkohola, benzola i acetona sa kratkim djelovanjem na tamnu masu, uzevši u obzir obje glavne figure, malog Isusa i njegovu bližu okolicu, što je dovelo do otkrića tri, odnosno četiri ruke u Bogorodice i pojave drugog novorođenog Isusa, ovaj put sasvim golog! To otkriće jače je obilježilo već napomenutu raniju restauraciju originala u tome smislu, što se više nije radilo o restauraciji već o prepravci originala latinske koncepcije na pravoslavnu.

Pokazalo se, međutim, da djelovanje upotrijebljenog sredstva za otapanje tamne mase ne dje-

luje posvuda jednako, tako da su na više mjesta ostale gotovo netaknute mrlje tamne površine pikturnog sloja. Naročito se to isticalo na mjestima gdje je ranije plamen svijeća ili vruć zrak iznad kandila duže vremena djelovao na izvjesne dijelove površine slike. Na tim mjestima nagorio je i sloj boje i srastao sa prljavštinom i lakom te postao sasvim neosjetljiv na djelovanje bilo kakvog sredstva za otapanje i skidanje potamnjelih dijelova slikanog sloja (Sl. 2 i 3). Zbog toga je trebalo izvrći te tvrdokorne dijelove površine slike dužem djelovanju gore spomenute mješavine dodavanjem nekog vezivnog sredstva, u ovom slučaju parafina. Tako mješavinom benzola, alkohola i acetona, vezanih parafinom moglo se izvršiti duže djelovanje na pojedina otporna mjesta na površini slike, pri čemu je prepravka drugog slikara postala jasnija. Ali se moglo zapaziti da spomenuta mješavina nema skoro nikakvog uticaja na izgorjela mjesta. Drugi slikar — i to je postalo očito — izvršio je svoju prepravku na već vrlo potamnjele sliku prvog slikara.

Vjerovatno je već tada lijeva strana originala sa malim Isusom i životinjama iznad njega bila jedva vidna.

Tada sam utvrdio da je sredina slike koja je zahvatila prvobitnu (?) pozlatu, odnosno raniju prepravku na tom mjestu, a to je prostor između Bogorodice, malog Isusa, životinja i oblaka s anđelom, upropašćena nekom paljevinom. Tom prilikom otkinuto je i desno rame Bogorodice prvog slikara i doslikani dio njezine desne ruke drugog slikara, pola glave govečeta, pelena malog Isusa drugog slikara i pola kralja na bijelom konju drugog slikara (Sl. 3). Po tome nam je postalo i jasno šta je sve drugi slikar prepravio na originalu.

Za sliku Rođenja Hristova po istočnoj ikonografiji bila je potrebna pećina sa jaslama, mali Isus u jaslama umotan u pelenu, goveče i magare iza njega, Josif i Marija, klečeći sa strana Isusu; Josif s prekrštenim rukama na grudima a Marija polažući dijete u jasle, brdo iznad pećine sa ovcima i čobanima, tri kralja, dolazeći iza brda na konjima, anđeli na nebu sa vrpcom i prigodnim tekstom, te zraka zvijezde produžena sve do Isusa.

Prema tome se može pretpostaviti po očuvanim tragovima da je drugi slikar, pošto je imao pred sobom već dobro taman original s oštećenom sredinom slike, naslikao u sredini preko originalnog bojenog sloja pećinu, ispred nje na slami malog

Sl. 3. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka u toku čišćenja. Pojavljuje se Isus prvog slikara. Zbirka Šrp. prav. crkv. opšt. u Sarajevu.

Isusa (bližeg Bogorodici od onoga sa originala iskoristivši pritom njegovu desnu nogu za glavu svog Isusa, i pola pelene (Sl. 4), vjerovatno goveče i magare iza Isusa, brdo iznad pećine, vjerovatno i ovce s čobanima i tri kralja na konjima čije su se siluete očувale. Sklopljene ruke Bogorodice dijelom je prebojio i produžio od lakata dolje prema koljenima kako se to vidi i na našoj slici (2, 3, 5). Te ruke se nisu mogle skinuti bez štete po original, jer im je boja ispečena od jare svijeća, te su ostale kao i siluete tri kralja. Jedino bi se dale sastrugati mehaničkim putem, ali bi otišao i originalni sloj boje na tom mjestu. U anđela na oblacima uvrh slike nije dirao drugi slikar, nego mu je samo prebojio na vrpici koju nosi u rukama latinski tekst i ispisao grčki.

Dosad smo se zadržavali na pitanju čišćenja donjeg i desnog dijela slike, a sad prelazimo na lijevi, gornji. Upotrebio sam u tu svrhu opet samo mješavinu acetona, benzola i alkohola sa kratkim djelovanje na potamnijelu površinu. Ubrzo su se pojavili novi detalji: iza prvog Isusa goveče sa povijenim rogovima, kome je ranijim oštećenjem otišao lijevi dio glave, iznad govečeta uzdignuta glava magareta, gornji dio jasala sa slamom i iznad toga silueta triju kraljeva u zlatnim odeždama. Zatim se pojavila neka zidina i oblak s anđelom, koji nosi u ruci razvijen svitak sa grčkim tekstom: «*Δόξα εν ύψιστοις Θεω̄ και ἐπι γῆς ειρήνη, ἐν ἀνθρώποις . . .*» Svitak se tako dobro uklopio u ostali dio slike da je bilo teško i posumnjati da nije originalan; ostao sam i sam dugo vremena u tom uvjerenju, iako je ostala boja originala bila vrlo glatka kad se opipava prstom, dočim se ona na svitku osjećala hrapavom isto kao i boja tri kralja, preostali dio pelene drugog Isusa i prekrštene ruke Bogorodice drugog slikara. Očito, svitak sa ovako hrapavom bojom nije pripadao prvom slikaru, ali, kao što sam rekao, tako se svojom izvedbom bio uklopio u original, da nije izazivao nimalo sumnje, osim zbog one hrapavosti. Izgledalo je po tome da imamo pred sobom originalan rad nekog grčkog slikara za katoličku sredinu, i to slikara koji je živio u našem Primorju ili Mlecima i navikao na to. A grčki tekst unosi se često zbog toga, da slika dobije na vrijednosti kao starina. Napokon, zašto ne bi i prvi slikar imao i slabije mljevenu boju, koja je pokazivala onu hrapavost! Ipak dilema je ostajala. Promatrajući često onaj svitak, od jednom mi se otvoriše oči: pod nekim sitnim otpalim dijelovima bijele boje svitka vidjele su se pod jakim povećalom crne mrljice mjesto crvenkastih, kakav je inače temelj pod bojom prvog slikara. To me napokon natjeralo da proširim na desnoj strani svitka jedno otpalo mjesto. Odmah se pokazala tamna linija i oko nje glatka površina prljave bijele boje. Crna linija se zaokružavala u jedno O, veliko slovo o. Mislio sam da to može biti samo o od latinskog teksta Gloria in excelsis Deo, i to ovo zadnje o.

Sl. 4, Rodenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka, detalj: dva Isusa. Glava kasnijeg, izvedena od desne noge Isusa prvog slikara. Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

Tako odlučih da skinem tu gornju boju svitka, ali je ona odolijevala kemijskim sredstvima kao što je odolijevao tim sredstvima i znatan broj drugih zaostataka prljavštine, nagorjelog laka i boja drugog slikara. Preostalo je još mehaničko skidanje tih otpornih mjesta pomoću strugalica od tvrdog drveta, kosti pa i finih čeličnih skalpela.

Strugalice su činile svoje. Pojavljivala se pod vrpcom drugog slikara skoro neoštećena vrpca prvog slikara sa lijepim latinskim velikim slovima humanističke forme XVI vijeka. Ali poslije riječi GLORIA i slova I od rječce IN, bio je tekst istrven sve do zadnjeg slova O, iz riječi DEO (Sl. 7, 8), ali i ono se sačuvalo samo blijedo i fragmentarno. Inače, boja te vrpce bila je svijetlosivkasto-zelenkaste boje i lijepo se uklapala u ostale boje prvog slikara.

Imamo sad pred sobom original sa malim ostacima, zapravo tragovima, slikarije drugog slikara koji se bez opasnosti po original ne bi mogli skidati, jer se oni sastoje, kao što smo već sprijeda rekli, od nagorjele boje. Ovdje bi došla u obzir samo restauracija tih mjesta, što nam nije bilo u

zadatku. Stoga je površina pikturnog sloja prevučena vrlo tankim slojem mastiksovog laka kome je dodato 2% bijelog voska. Taj premaz štiti sliku kao i svaki drugi lak, ali ima svojstvo da se dosta lako skida, što će dobro doći za slučaj eventualne restauracije.

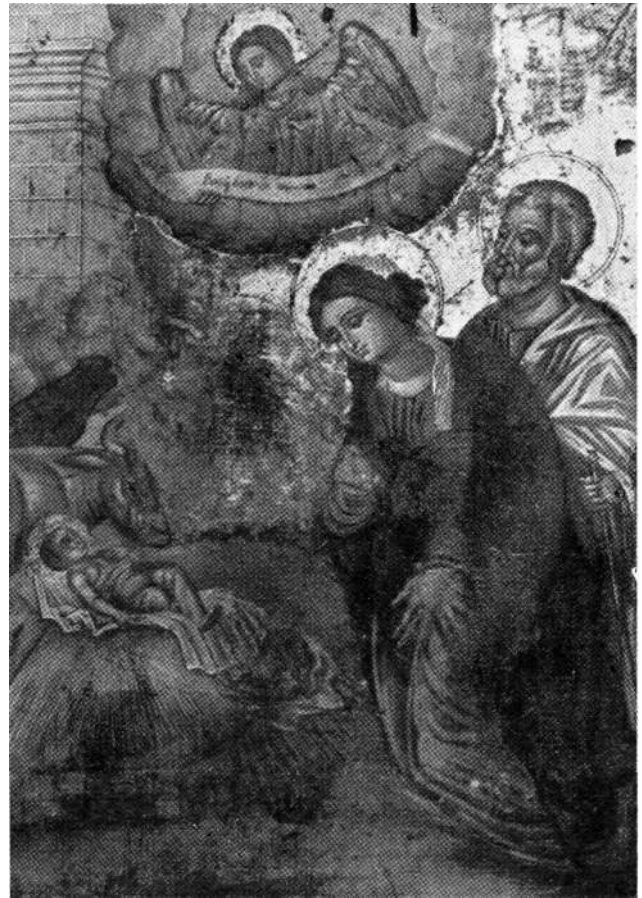
Kako je daska slike dobro očuvana zbog očuvanosti prevlake kojom je premazana daska sleđa, nije bilo potrebno poduzimati zasad nikakve mjere njezine konzervacije.

Kao sredstvo za paralisanje djelovanja upotrebljenih kemikalija pri čišćenju slike korišćeno je terpentinsko ulje.

Prvi slikar zamislio je i izveo svoj zadatak dosta jednostavno; mali Isus leži go na slami na bijeloj peleni. Slama je žute boje (auripigment). Pred njim Bogorodica sklopljenih ruku pred grudima; kao da pada na koljena. Ona je crnomnasta mlada žena s bijelom vezenom koprenom povrh glave. Koprena joj pada i po lijevom ramenu. Na njoj je haljina crvene boje (tamni cinober) sa jakim smeđim sjenkama i crnim linijama kroz njih. Ogrič joj je crne boje sa plavocnim osvjetljenjem.

Sl. 5. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka, detalj: sklopljene ruke Bogorodice prvog slikara i spuštene ruke Bogorodice drugog slikara. Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

Sl. 6. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka u toku konzervacije: pojava životinja prvog slikara i anđela s vrpcom i grčkim tekstom. Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

Iza Bogorodice stoji Josif (možda kleči?), sijed starac. Na njemu je haljina sivoplave boje sa zelenkastim i bijelim osvjetljenjem. Preko nje je prebacio ogrič narančaste boje, osvjetljen svijetložuto i bijelo, a osjenčan tamnocrveno. Nad Isusom vidi se goveče, vjerovatno krava, svijetle sivosmede boje. Pred njom je naviljak sijena (?) sivozelenkaste do plavozelenkaste boje. Iza nje je magarac kestenjaste boje podigao glavu da dohvati slamu nad jaslama.

Dalje lijevo, gore, vidi se masivan kvaderima zidan stupac svijetlosive boje, sa bijelim osjenčanim fugama, a iznad svih figura, uvrh slike, anđeo u crvenoj haljini, lebdeći na oblaku, sa raširenim svitkom i početkom poznatog natpisa.

Inkarnat svih ljudskih figura je kao u osoba opaljenih suncem (crveni oker i bijele). U mlađih je kosa kestenjasta a u Josifa sijeda.

Tlo je tamnije sive boje. Pozadina iza Josifa i Marije je zlatna, sastavljena od listića pravog zlata, a pozadina iza anđela je sivkastocrvena. Ta činjenica pobuđuje u nama sumnju da je prvi slikar njezin autor, jer da je on to, pozlatio bi i nebo iza anđela. Ili, zašto bi on tu pozlatu na-

Sl. 7. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka, detalj: anđeo drži vrpcu sa latinskim tekstom Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

bacio tako daleko da je ona zahvatila desno rame Bogorodice i dio ruke do lakta?

Protiv te pretpostavke govorilo bi to što ispod pozlate nema sad nikakve boje a moralo bi je biti da je prvi slikar samo obojio pozadinu, kao, napr., kod anđela, sivkastocrvenom bojom. Međutim, ako je drugi slikar izveo tu pozlatu, čemu i ja sad naginjem, on je morao raniju boju pozadine prvog slikara sastrugati da to mjesto prevuče bolimentom (grčki ampoli) ako je htio da mu se listiće zalijepe i dadu uglačati, što na boji ne bi bilo moguće. Stoga se pod današnjom pozlatom vidi samo boja bolimenta. Ipak to pitanje ostaje još otvoreno.

Oreoli su označeni sa dva koncentrična kruga crne boje, rastavljena 1–2 milimetra.

Opšte uzevši, ovaj prvi slikar, čiju sliku sad gledamo uglavnom očuvanu, bio je ispod osrednjih kvaliteta. On je vezan dosta nekim elementima i za pravoslavnu ikonografiju, što se vidi po obradi Josifovog ogrtača, obradi njegove sijede kose, brade i brkova: na svijetlosmeđoj podlozi izvučene svijetloplavkaste dvostruke linije čiji pravci označuju i uvojke, istaknute na osvjetljenim mjestima i tankim bijelim linijama, i po osvjetljavanju (modelovanju) lica sa po nekoliko sitnih bijelih linija. I anđeo, prikazan na oblaku na ovakav način, čisto je tvorevina uzeta iz pravoslavne ikonografije.

Iz gornjeg se može zaključiti da se prvi slikar bavio i izradom pravoslavnih ikona, što bi nas odvodilo na dubrovačku školu XVI vijeka, koju

Sl. 8. Rođenje Hrista, slika dubrovačke škole XVI vijeka. Izgled slike po završenoj konzervaciji. Na slici su zaostale Bogorodičine ruke drugog slikara i iznad magareće glave siluete Tri kralja. Zbirka Srp. prav. crkv. opštine u Sarajevu

je sačinjavao i niz slikarskih radionica zanatskog karaktera. Iz jedne od njih potiče vjerovatno i naša slika. Njezin majstor nije ovladavao ni anatomijom ni perspektivom kako bi se očekivalo, jer je Bogorodica po svom smještaju u slici nama

znatno bliža od Isusa, što ne bi smjelo biti u ovoj kompoziciji; Josif je izišao prekratak, sa premalenom rukom koja drži štap.

*

Slika je rađena tempera bojama na dasci jelovog drveta, veličine 29,5(7) : 42 : 2 cm koja je

prvobitno bila 30 : 42 cm. Uski zlatni okvirić, širine 1,3 (4) cm, ukovan je sa strana u samu dasku slike. Daska je imala sleđa dvije ukovane prečke, koje su davno ispale. Inače je daska sleđa imala smeđ (?) grund pa i preko prečki, ali pod njima ga nije imala. Daska je jeftina sa velikim fržom, koji nije ni osiguran bio od ispadanja.

ÜBER DIE KONSERVIERUNG EINER IKONA

In vorliegender Arbeit sind Konservierungsarbeiten an einem alten, vollständig verrusstem Bild der dubrovniker Schule aus dem XVI. Jahrhundert beschrieben, das in Temperafarben auf einer Holztafel gearbeitet wurde. Bereits zu Beginn des Reinigens (Abb. 1) konnte bemerkt werden, dass die Oberfläche des Bildes an mehreren Stellen durch Kerzenflammen beschädigt ist, wie auch festgestellt werden konnte, dass das Bild auf dem Stück einer Holztafel ausgeführt wurde, auf dem sich bereits ein älteres Bild befand, das ebenfalls durch Kerzenflammen beschädigt war. Diese Stelle ist als Oval in der Mitte auf den Abbildungen 1, 3, 4, 5 zu sehen.

Beim weiteren Reinigen konnte leicht festgestellt werden dass das Original des Bildes zu unbekannter Zeit eine grössere Umarbeitung erfuhr, nachdem es schon stark nachgedunkelt war. Der zweite Maler (der das Bild umarbeitete) behielt einige Teile des Originals das die Geburt Christi im Stil der katholischen Ikonographie darstellt, bei, während er den Rest, indem er das Thema beibehielt, in eine Ikona, wie es die Vorschrift der orthodoxen Kirche war, umarbeitete. So überstrich er den ursprünglichen Christus mit Farbe und malte einen neuen in die Mitte des Bildes, der bis zum Hals mit Windeln bedeckt ist (Abb. 3) indem er dabei den rechten Fuss des Christus vom ersten Maler ausnützte. Ebenso überstrich er die gefalteten Hände der Muttergottes mit Farbe und senkte sie gegen die Knie (Abb. 3), schrieb griechische Texte um

das Haupt seines Christus und neben dasselbe der Muttergottes, sowie auch auf das Band das der Engel halt, indem er vorher den lateinischen Text (Abb. 6) übermalte. Er überstrich den ursprünglichen Christus sowie die Tiere hinter ihm und malte an dessen Stelle im Hintergrund eine Höhle und über dieser einen Berg mit Hirten und Schafen. Hinter den Bergen sah man die heiligen drei Könige auf Pferden. Ihre Silhuetten sind auch jetzt noch erhalten, sowie auch die gesenkten Hände der Muttergottes, da diese Details angebrannt sind und können daher nicht ohne Gefahr für das Original entfernt werden. Man könnte sie höchstens restaurieren, was aber nicht zu der Aufgabe des Konservierens gehörte.

Ausser diesen Details wurde das Bild durch die Entfernung der Übermalung in seinen ursprünglichen Zustand gebracht.

Zur Entfernung der spatern Übermalungen, des Russes und alten Lackes wurde bei der Probereinigung 86° Alkohol verwendet, nachher eine Mischung von Alkohol, Benzol und Azeton mit kurzfristiger Wirkung, und für hartnäckige Stellen wurde diese Mischung mit Parafin gebunden und länger, je nach Bedarf, einwirken gelassen. Ihre Wirkung wurde durch Überstreichen der gereinigten Teile mit Terpentinöl paralisiert.

Zur Entfernung einiger Übermalungen mussten Schaber aus Holz, Horn oder Metall angewendet werden.

LA CONSERVATION D'UNE ANCIENNE ICÔNE

Dans l'article précédent l'auteur décrit la conservation d'une ancienne peinture noire de suie qui appartient à l'Ecole de Dubrovnik du XVI-ème siècle. Au début du nettoyage fut remarqué que la surface de la peinture par endroits était endommagée par la flamme des bougies et que la peinture fut peinte sur une planche de bois sur laquelle se trouvait déjà une autre peinture plus ancienne et abimée, elle aussi, par la flamme des bougies. Cet endommagement est visible en forme ovale au milieu de nos tableaux 1, 3, 4, 5.

Au cours du nettoyage fut facilement constaté que l'original de la peinture fut repeint à l'époque inconnue après qu'il s'était déjà très obscurci. Le deuxième peintre (qui a repeint la peinture plus ancienne) la Nativité de Jésus Christ en style de l'iconographie catholique tandis qu'il a, en retenant le même thème, refait le reste en icône d'après les règles de l'Église orthodoxe. De telle manière il a repeint le Jésus original et a peint, au milieu de la peinture, un nouveau Jésus couvert des bandages jusqu'au cou (tableau 3), en utilisant la jambe droite du Jésus original pour le visage de son Jésus. De même il a repeint les mains croisées de la Vierge et les a baissées vers les genoux (tableau 3), il a mis le texte grec autour de la

tête de son Jésus et près de la tête de la Vierge et également sur le rouleau que tient un ange — après avoir repeint le texte latin. Il a repeint le Jésus original ainsi que les animaux derrière lui et à leur place il a fait une grotte avec au-dessus une montagne on pouvait voir les Rois Mages sur les chevaux. Leurs silhouettes ainsi que les mains baissées de la Vierge sont conservées maintenant parce que ces détails sont légèrement brûlés et on ne pouvait pas les enlever sans le danger pour l'original. Dans le meilleur des cas on pouvait les restaurer mais ce n'était pas le but de la conservation de la peinture.

Pour l'élevage des enduits postérieurs de la suie et du laque ancien fut employé, aux premières épreuves, l'alcool 86% et ensuite un mélange de l'alcool du bensole et de l'acétone d'une action courte, tandis que pour les places plus obstinées ce mélange fut lié avec la paraffine et employé pour une action plus ou moins courte. Son action fut paralysée par l'imprégnation des places nettoyées avec de l'essence de térébenthine.

Pour l'élevage des certains enduits on a du faire le rabotage avec des petits couteaux en bois, en corne ou en métal.